

XVI-XVII. YÜZYILDA OSMANLI MEDRESELERİNİN ISLAHI TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Beytullah KAYA¹³³

Özet

Bizans sınırında küçük bir beylik olarak kurulan ve zamanla bir dünya gücüne dönüşen Osmanlı Devleti, oluşturduğu kurumlar sayesinde uzun süre varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Osmanlıların ilk dönemlerden itibaren eğitim kurumlarına önem vermesi ve ilk medreseyi kuruluşundan hemen sonra İznik'te açması, buraya devrin ünlü ulemalarını müderris olarak ataması devletin ihtiyaç duyacağı kadroların yetiştirilmesine imkân sağlamıştır. Osmanlı Devleti İstanbul'un fethinden sonra burada açtığı medreselerle İstanbul'u bir bilim, kültür merkezi haline getirmiştir. Eğitime verilen önem sayesinde ülkenin pek çok eyaletinde önemli medreseler inşa edilmiştir.

Bu çalışma, 16.yüzyılın sonlarından itibaren devletin yaşadığı siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunların medrese eğitimini nasıl etkilediği, devletin diğer alanlarında yaşanan bozulmaların medreselere yansıyor yansımadağı ve medrese eğitiminde ıslahat hareketlerinin olup olmadığını dönemin kaynakları üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, dönem kaynaklarından Lütfi Paşa'nın *Asafnamesi*, Taşköprüzade'nin *Şakayık un-Numaniyyesi*, Gelibolulu'lu Mustafa Ali'nin *Nushatü'l Selatin'i*, , *Koçi Bey Risalesi* ve Katip Çelebi'nin *Mizan-ül Hak* ve *Keşfüz-Zunun*'u incelenmiştir. Yapılan incelemelerden devletin siyasal, sosyal ve ekonomik olarak yaşadığı sıkıntıların medreselere de yansıdığı bozulmaların medreseleri de etkilediği anlaşılmaktadır. Bozulmaların başlıca nedenleri arasında, ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar ve kayırmalar, ulemanın bir takım teşrifat ve protokol kuralları konusunda yaşadığı anlaşmazlıklar sebebiyle ilmi çalışmayı geri plana atmış olmaları sayılabilir. Ayrıca medrese müfredatlarından akli ilimlerin çıkarılması, sık sık meydana gelen ulema azilleri sebebiyle ulemanın hakkı ve doğruyu konuşma noktasında çekingen davranması, ulemanın lüks ve israfa düşkünlüğünün artması, ilmiye teşkilatının yükselme ve adaylık sistemini belirleyen mülâzemet usulünün kötüye kullanılması, bozulmanın nedenleri olarak sıralanabilir. Çalışmadan Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşamaya başladığı siyasal, sosyal, askeri ve ekonomik bozulmaların medreseleri de etkilediği, medreselerin de bu bozulmalardan paylarını aldıkları sonucuna ulaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Osmanlı Medreseleri, medrese ıslahatları

A STUDY ON THE REFORMATION DISCUSSIONS OF OTTOMAN MADRASAS IN THE 16TH-17TH CENTURY

Abstract

The Ottoman State, which was founded as a small principality on the Byzantine border and eventually became a world power, managed to maintain its existence for a long time thanks to the institutions it established. The Ottomans' emphasis on educational institutions from the early periods, the opening of the first madrasah in Iznik immediately after its establishment, and the appointment of famous scholars of the period as teachers, made it possible to train the cadres that the state would need. After the conquest of Istanbul, the Ottoman State made Istanbul into a center of science and culture with the madrasahs it opened here. Thanks to the importance given to education, important madrasahs were built in many provinces of the country.

This study aims to examine how the political, social and economic problems experienced by the state since the end of the 16th century affected madrasah education, whether the deteriorations experienced in other areas of the state were reflected in madrasahs, and whether there were reform movements in madrasah education through the sources of the period. In the study, the period sources such as Lütfi Pasha's *Asafname*, Taşköprüzade's *Şakayık un-Numaniyye*, Gelibolulu'lu Mustafa Ali's *Nushatü'l Selatin*, *Koçi Bey Risalesi* and Katip Çelebi's *Mizan-ül Hak* and *Keşfüz-Zunun* were examined. From the examinations, it is understood that the political, social and economic difficulties experienced by the state were reflected in the madrasahs and the deteriorations affected the madrasahs as well. The main reasons for the corruption can be listed as the privileges and favoritism granted to the children of ulemas, the fact that the ulemas have put scientific studies in the background due to disagreements they have had regarding some rules of ceremonial and protocol, the removal of rational sciences from the curricula of the madrasahs, the ulemas being hesitant to speak the truth and right due to the frequent dismissals of the ulemas, the ulemas' increasing fondness for luxury and extravagance, and the misuse of the mülâzemet method, which determines the promotion and candidacy system of the ulema organization. It can be concluded from the study that the political, social, military and economic corruptions that the Ottoman Empire began to experience from the last

¹³³ Prof. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, beytullah.kaya@izu.edu.tr

quarter of the 16th century also affected the madrasahs and that the madrasahs also received their share of these corruptions.

Keywords: Madrasah, Ottoman Madrasahs, madrasah reforms

Giriş

İlk Osmanlı medresesi Süleyman Paşa tarafından İzmit'te açılmış olsa da Orhan Gazi'nin (1326-1362) tarafından 1331 yılında İznik'te yaptırıldığı medresenin de ilk Osmanlı medresesi olduğu tarihi literatürde yer alan bilgilerdendir. Bu medreseye dönemin ünlü uleması Davud Kayseri'nin baş müderris olarak atanması medresenin ön plana çıkmasında önem arz etmiştir.¹³⁴

Orhan Gazi'den sonra Sultan Murad Hüdavendigâr yine Bursa'da cami, medrese ve imaret yaptırarak burayı bir İslam beldesi haline getirmeye çalışmıştır. Yıldırım Beyazıd döneminde ise yine Bursa'da hisar dışında cami ve medrese yaptırarak Bursa'nın bir ilim ve tedrisat merkezine dönüştürülmesi için çabalar devam ettirilmiştir.¹³⁵ Osmanlı Devleti topraklarını genişlettikçe yeni ele geçirdiği yerlerde kalıcı olabilmek amacıyla iskân faaliyetlerinde bulunmuş ve bu yeni yerleri Türk İslam beldesi haline getirebilmek amacıyla buralarda imar faaliyetlerinde bulunmuştur. II. Murad'ın döneminde devletin yeni merkezinin imarı ve iskânı amacıyla Edirne'de üç şerefeli cami yanında medrese ve Dar'ül-Hadis ile Edirne Medresesi inşa ettirilmiş ve Osmanlı'nın yeni başkenti bir ilim merkezi haline dönüştürülmeye çalışılmıştır.¹³⁶

Osmanlı Devleti bütün bu gayretlerine rağmen İslam dünyasında bir ilimsel cazibe merkezini ancak Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele fethetmesiyle başarmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Rumeli ve Anadolu'da genişleyen Osmanlı topraklarında devleti merkezileştirme, devlet işlerini yürütmek amacıyla, yeni üst düzey memurlara ihtiyaç duymuş ve ülke çapında görevlendirilecek yöneticilerin, alimlerin ve kadıların belli bir seviyede, birbirine denk tahsillerinin olmasından geçtiğini idrak etmiş bu amaçla önce yüksek dereceli Zeyrek ve Ayasofya medreselerini, sonra *Sahn-ı Seman* medreselerini, daha sonra da buralara donanımlı öğrenci hazırlayan *Tetimme* medreselerini kurmuştur. Fatih'in kurduğu medreseler de Molla Zeyrek, Ali Tusi, Molla Abdülkerim, Hocazade, Molla Hüsrev, Ali Kuşçu, gibi zamanın ünlü ulemaları ders vermiş, araştırmalar yapmışlardır.¹³⁷

Osmanlı Devleti eğitim sistemi Fatih Sultan Mehmet döneminde önemli bir ivme kazansa da Kanuni döneminde kurulan Süleymaniye medreseleri (1550-1557) sayesinde zirve noktaya ulaşmıştır.¹³⁸ Medreseler konusunda adeta ikinci bir atılım hareketi olarak nitelendirilebilecek olan Süleymaniye Medreseleri, Fatih'in kurduğu ilahiyat, felsefe ve Arap edebiyatı ağırlıklı medrese müfredat yapısına, müspet ilimlerin eğitim ve öğretimini de katarak eğitim programlarını zenginleştirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, ordunun tabip ve mühendis ihtiyaçlarını karşılamak için bir tıp medresesi ve darüşşifa, riyaziyyat(matematik) öğretimine hasredilen dört tane medrese ve bir de yüksek dereceli Darül hadis medresesi kurarak İstanbul'u

¹³⁴ Ali Kozan ve Ayşe Çekiç, "Osmanlı Devletinin İlk Medresesi Sorunsalı", (*Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Sempozyumu-III'nda sunulan bildiri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Mart25-27, 2016), s.2134-2135

¹³⁵ Ziya Kazıcı, Osmanlı eğitim ve Öğretim Sisteminde, s.163.

¹³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye*, s. 2-3.

¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye*, s. 9-13.

• Bu çalışmanın hazırlanmasındaki desteklerinden dolayı Tekmile PEKTAŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

¹³⁸ Zeki Salih Zengin, Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme, *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s.401 ve, Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din eğitimi*, 1. Baskı (İstanbul:Dergah Yayınları, 1983), s.174

dönemin en önemli eğitim ve bilim merkezi haline getirmiştir.¹³⁹ Kınalızade Ali, Kadızade Şemseddin Ahmed, Mimarzade Müslıhuddin Mustafa, İzmitli Hekim Ahmed Çelebi gibi alimlerin yanında Piri Reis, Seydi Ali Reis, Matrakçı Nasuh, Mimar Sinan gibi önemli bilim ve sanat adamları bu dönem medreselerinde eğitim görmüş Osmanlı bilim ve sanatına yön vermiş önemli ilim adamları arasında zikredilir.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti XVII'yy da siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitimsel gibi pek çok alanda bazı sorunlar yaşamaya başlamış ve bu sorunlar bütün toplumu etkilediği gibi dönemin medreselerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu çalışma, dönemin önde gelen ilim adamlarının ortaya koydukları eserler üzerinden medreselerde yaşanan sorunlar üzerine bir inceleme yapmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Lütfi Paşa'nın *Asafnamesi*, Taşköprüzade'nin *Şakayık un-Numaniyyesi*, Gelibolulu'lu Mustafa Ali'nin *Nushatü'l Selatin*, *Koçi Bey Risalesi* ve Katip Çelebi'nin *Mizan-ül Hak* ve *Keşfüz-Zunun* adlı eserleri incelenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Medreseleri Üzerine Tartışmalar

Osmanlı medreseleri üzerine çalışma yürüten araştırmacıların önemli bir bölümü XVI. yüzyılın ikinci yarısını Osmanlı medreselerinin gerileme sürecinin başlangıcı olarak kabul etmektedirler.¹⁴¹ Çoğu modern dönem araştırmaların da başvuru kaynağını teşkil eden bu görüşe göre, medrese müessesesi bu dönemlere kadar ilmen son derece verimli, kural ve kanunlar çerçevesinde nizamı olan ve düzgün işleyen kurumlar olarak zikredilmektedir. Ancak sözü geçen dönemle birlikte bu işleyişte bozulmalar olduğu, müspet ilimlere kaynaklık eden felsefe ve mantık gibi akli ilimlerin müfredattan çıkarıldığı, kayırmanın kurumsallaştığı, rüşvetin yaygınlaştığı, zadeğân denilen imtiyazlı bir sınıfın ortaya çıktığı ve sonuçta da Osmanlı ilim hayatının ve medreselerin gerilemeye başladığı öne sürülmektedir.

Osmanlı medreselerinden mezun olan öğrenciler devletin çeşitli kurumlarında görev alabilmekteydi. Medrese eğitimi sonrası yapılan icazet imtihanı ile başarılı olan öğrencilere icazet verilmekte ve mezunlar kadılık gibi dini bir vazife alabildiği gibi eğitim müessesesinde müderris olarak çalışma hakkını elde etmiş oluyorlardı. XVII'yyyla birlikte medreselerden mezun olan öğrencilerin sayılarında yaşanan artış ve bunun karşılığı yeterince memuriyetin olmaması üzerine görev almak isteyenler sıraya girmektedir ve mülazım olarak adlandırılmaktaydı. Bu sisteme mülazamet usulü denilmekteydi. Osmanlı ilmiye teşkilatı tedrisat ve adalet olmak üzere iki ana kol üzerine inşa edilmiş olup bunlardan birinden diğerine geçebilmek olanağı mevcuttu. Yüksek dereceli müderrislerin bir kısmı her yıl adalet görevlerine mecburi hizmet için gönderilir böylelikle teorik bilgilerini tatbiki alanlarda da pekiştirirlerdi. Böylelikle müderrislerin mesleklerinde derinleşmesi sağlanırken, öğretim kadroları da yenilenir ve gençleşirdi. Ancak medrese sayısının sınırlı olması ve kayırma yolu ile aşırı mülazemet verilenleri istihdam etmek üzere harap olmuş kullanılmayan medreseler canlandırılmaya çalışılmış ve buralara devlet maaşı ile sıra bekleyenler müderris olarak atanmaya başlanmıştır.¹⁴² Öte yandan padişah laları ve şeyhülislamlardan başlamak üzere devlet ileri gelenlerinin küçük yaşta çocuklarına standart eğitimlerini tamamlamadan ve mülazemet sistemine dahil olmadan müderrislik unvanı verilmeye başlanmış ve bu uygulama, bir nevi istihza ile, “*Beşik Ulemalığı*” olarak anılmıştır. Bu yolla ilk imtiyaz devrinin ünlü uleması

¹³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye*, s.39-43.

¹⁴⁰ İlyas Çelebi, *Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri*, *Osmanlı*, (ed.Güler Eren), c.V (1999), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.171.

¹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye*, s.75, ve Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din eğitimi*, s. 133-154. Ayrıca Bkz., Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)*, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7-8 (1988), s.274

¹⁴² Ersoy Taşdemirci, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler*, s. 529-532.

Molla Fenari(ö.1431) ahfadına verilmiştir.¹⁴³ Daha sonraları Kanuni döneminde çıkarılan *Hoca Zadelere Kanunu* uyarınca bu uygulama yasalaşmış bilahare kanunun kapsamı büyük illerin kadılarının ve beylerinin çocuklarını da içerecek şekilde genişletilmiş ve *Zadeganlar Kanunu*'na dönüşmüştür.¹⁴⁴ Böylelikle ortaya çıkan nüfuzlu yeni ulema aileleri imparatorluğun her yerinden ikbal için gelinip himayesi ve tavassutu aranan vazgeçilmez merkezler olmuşlardır. Bu durum daha önceki dönemlerden farklı olarak ilmiye sınıfının taşralı halka da dayalı olmasını engellemiş ve zaman içinde ulema tabakasının daha çok içine kapanmasına, çekememezliklere, böylelikle de kendi içinde mücadele ile enerjisini tüketen bir sosyal sınıfın (zadegan) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylesi bir sosyal tabakanın oluşmasında devletin önde gelen medreselerinin büyük merkezlerde ve özellikle de İstanbul'da merkezleşmiş olmasının katkısı da yüksektir. Ülkenin her yerinden itibar, makam ve iyi gelir arayan ilim ve adalet adamları için bu merkezler büyük bir cazibe odağı oluşturmuştur.¹⁴⁵

Osmanlı medrese sisteminin bozulmasının altında yatan ana etmen olarak yukarıda bahsedilen nedenleri gören bu hakim ana akım görüşün ilk temsilcilerinden biri İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, adlı kitabında “daha evvelki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usulsüzlükler istisna kabul edilecek olursa bilhassa XVI. asır sonlarına doğru hem müderris kalitesi itibarıyla ve hem de tedrisat ve talebe cihetiyle medreseler bozulmaya başlamıştır. Yıllar geçtikçe bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir” diye yazarak bu bozulma ve gerilemenin nedenlerini şöyle sıralamaktadır.¹⁴⁶

- 1) Medreselerde akli ilimlerin terkedilmesi ve bunun yerine nakli ilimlerin hakim olması,
- 2) Medreseler kanununa hilafen yapılan müderris tayinlerinde kayırma ve rüşvet, bazı ulema zadelere on beş yaşından önce verilen müderrislik izinleri, önde gelen ulema çocuklarının tedrisatlarında ve belgelendirmelerinde yapılan iltimaslar, tedris görevlerinde yapılan ihmalkarlık ve suistimaller müdahale ve usulsüzlükler,
- 3) Bin bir müşkülât ile mürettep ilim görüp derslerini tamamlayan âlimlerin yerine yüksek bürokrasiden hamilerinin iltiması ile eğitimlerini tamamlamamış liyakatsiz müderrislerin görevlere tayin edilmesi,
- 4) İlmiye sınıfı içerisinde rüşvetin yaygınlaşması,
- 5) İlim ehli ile cahilin derece ve kıymetinin hakkıyla takdir edilememesidir.

Benzer şekilde Tekindağ, Katip Çelebi(ö.1658), Koçibey ve Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1691) gibi dönemin üç önemli münevverinin yazdığı risaleleri dayanak göstererek XVII. yüzyılın başlarında ve hatta daha XVI. yüzyılda bile akli ilimlerde yaşanan gerileme sebebiyle, medreselerde bozulmanın başladığı şeklindeki genel görüşe tekrar etmektedir.¹⁴⁷ Gökbilgin de yükseliş devri olarak kabul edilen XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı devlet teşkilatı ve müesseselerinde derin tesirler bırakan bir duraklama döneminin başladığını ve bunun tüm XVII. asrı etkilediğini öne sürmektedir.¹⁴⁸ Kazıcı ise Osmanlı medreselerinin on altıncı asır sonlarına doğru bir gerileme ve bozulma dönemine girdiği görüşünü teyit eder, ve başlıca nedenler olarak; nüfusun yoğunluğunu, devletin diğer kurumlarındaki genel bozulma, ulema arasında zadegan sınıfın meydana gelmesi, ilmiye alanına dair kanun ve geleneğin göz ardı

¹⁴³ Hulusi Lekesiz Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme. XV-XVII. Yüzyıllar), Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi 1989 s.124. Ayrıca bkz., Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.81-85 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* s.76 -82.

¹⁴⁴ Hüseyin Atay, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, s.157 .

¹⁴⁵ Fahri Ünan, *Osmanlılarda Medrese Eğitimi*, ”, *Osmanlı*, (ed.Güler Eren), c.V (1999), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.149-160.

¹⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye*, s.75-79.

¹⁴⁷ Şehabettin Tekindağ, “Medrese Dönemi” , *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, 1973, s.20-21

¹⁴⁸ Tayyib Gökbilgin, XVII. Asırda Osmanlı Devletinde İslahat, İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, (Ankara: Türk tarih Kurumu, 1991) s.197

edilmesi, talebe isyanları ve ilmi özgürlüğün göz ardı edilmesi gibi etkenlere dikkat çeker.¹⁴⁹ Aydın'da benzer şekilde gerileme ve bozulma sebepleri olarak ilmi zihniyetin kaybolması ve idaredeki bozulmalar olarak iki ana temel nedene bağlayarak, gerileme sürecinin başlangıcını 16. asrın başlarına kadar çeker.¹⁵⁰

Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiye Sınıfı Hakkında Gözlemler* adlı makalesinde Osmanlı esas düzeni ve ilmiye müessesinde XVI.yy'ın ikinci yarısında, tam da bütün o ihtişamın kendini gösterdiği bir zamanda, umumi bir bozulmanın başladığını, kimi tarihçilerin bunun Rüstem Paşa ile kiminin Sokullu'nun vefatı ile bazılarının da asrın sonuna doğru oluştuğu kanaatini taşıdığını ifade etmektedir. İpşirli, bozulmanın başlıca nedenleri, ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar ve kayırmalar, ulemanın bir takım teşrifat ve protokol kuralları konusunda yaşadığı anlaşmazlıklar sebebiyle ilmi çalışmayı geri plana atmış olmaları, medrese müfredatlarından akli ilimlerin çıkarılması, sık sık meydana gelen ulema azilleri sebebiyle ulemanın hakkı ve doğruyu konuşma noktasında çekingen davranması, ulemanın lüks ve israfa düşkünlüğünün artması, ilmiye teşkilatının yükselme ve adaylık sistemini belirleyen mülazemet usulünün kötüye kullanılması ve nihayetinde medreselerin bozulmuş olduğu görüşündedir.¹⁵¹

İlyas Çelebi de devletin kuruluş yıllarında tesis edilmiş olan akli ve dini ilimler arasındaki dengeli yapının, akli ilimler aleyhine bozulduğunu vurgulayarak dönemin Lütfi Paşa, Taşköprüzade, Gelibolu'lu Mustafa Ali, Hasan Kafi el-Akhisari, Koçi Bey ve Katip Çelebi gibi aydınlarının eserlerine dayanarak medreselerde 16. Asrın ikinci yarısından itibaren duraklamanın başladığını ileri sürer.¹⁵² Zengin ise medreselerdeki bozulmanın ortaya çıkış tarihini İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan nakil ile müderris tayinlerinde yapılan iltimasları delil göstererek Kanuni dönemine kadar götürür. O da ilmi faaliyetlerdeki zafiyetin sebeplerini medreselerdeki ilmi zihniyetin gelişmeye kapalı hale getirilmesi ile rüşvet ve iltimasla kanuna aykırı olarak ehil olmayanların ilmi mevkilere getirilmesi şeklinde iki başlıkta ifade eder.¹⁵³

Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* adlı kitabında, medreselerdeki bozulmanın 16. yüzyılın ortalarında başladığını öne sürer. Bozulma nedenlerini; siyasetin ilim anlayışını baskı altında ve dar kalıplar içinde tutması, özgür ilim yapmanın hoş görülmemesi, medreselerin iç işleyişinin bilimsel gelişmeyi zorlaştırıcı özellikler taşıması, savaşlar ve göçler sebebiyle büyük şehirlerde yaşanan nüfus artışları, devletin diğer müesseselerindeki genel bozulmanın medreselere de sirayet etmesi, rüşvet ve adam kayırmacılık olarak sıralamaktadır.¹⁵⁴ Abdullah Saydam XV. asrın ortalarında tekil olarak görülmeye başlayan bozulmaların yüzyıl sonra iyice artış gösterdiğini ve istisna özelliğini artık kaybetmeye başladığını söylemektedir. Ona göre, araştırmacı eğitim anlayışının terk edilmesi, idaredeki genel bozulma dolayısıyla medreselere de sirayet eden yaygın rüşvet ve iltimas sebebiyle liyakat ehli ulemanın tayinlerinin yapılamaması, medrese öğrencilerinin gittikçe öğrencilik vasıflarını kaybetmesi, hatta nihayetinde suhte ayaklanmaları olarak adlandırılan isyanlara katılmaları, ilmiye kurumlarını yaşıtan vakıf kuruluşlarının bozulması medreselerdeki bozulmayı artırdığını iddia eder.

İnalcık, *Devlet-i 'Alîyye* adlı eserinde ise, 16. yüzyılın sonundan itibaren *Lahiyacıların* deyimiyle 'tagayyür ve fesad (idarede bozulmuş ve kargaşa) meselesinin arka planını ele alarak,

¹⁴⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı eğitim ve Öğretim Sisteminde*, s.166.

¹⁵⁰ Muhammed Şevki Aydın, *Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine*, *Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1987), s. 324-325.

¹⁵¹ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiye Sınıfı Hakkında Gözlemler*, s. 274 ve 284-285.

¹⁵² İlyas Çelebi, *Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri*, Osmanlı, (ed.Güler Eren), c.V (1999), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.172.

¹⁵³ Zeki Salih Zengin, *Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme*, s.401-402.

¹⁵⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 30.baskı, (Ankara :Pegem Akademi, 2018), s.81-85

nüfus sorunları ve ekonomik sıkıntılara sebep olan gelişmelere dikkat çeker. Nüfus hareketlerini yönetmekte karşılaşılan güçlükler ile uluslararası gelişmelerin zorladığı mevcut ticari avantajların kaybolması sonucunda ortaya çıkan hayat pahalılığı ve vergilerin artması toplumdaki huzursuzluğu ve toplumsal sınıflar arasındaki gerginliği artırmıştır. İnalçık'a göre bu durum, devletin tüm kurumlarını etkilediği gibi ilmiye sınıfında da yetkinin kötüye kullanımı, rüşvet ve iltimasın yaygınlaşmasına yol açarak nihayetinde bozulma ve kargaşayı getirmiştir. Ona göre, nasihatname ve layihalarda dile getirilen tesbit ve tavsiyelerin gerçeklik payı olmasına rağmen, yaşanmakta olan krizde asıl sorun Osmanlı patimonial devlet sisteminin doğası ile hem doğu hem de batı cephesinde yaşanan yoğun savaşların getirdiği mali yükün doğurduğu Yaşar Sarıkaya'nın ifadesiyle, "medrese sistemi, tarihi bağlam içerisinde düşünüldüğünde XVII. asra kadar yeterli ve geçerli, ancak bu yüzyıldan sonra 'yenilenmeye' ve gelişmeye muhtaç bir sistemdi. Bir başka ifadeyle medresede 'bozulma' veya gerileme" değil, geleneği koruma uğruna yeniliklere ve değişime (yani çağa) 'intibak edememe' sorunu vardır."¹⁵⁵ Yaşanan olumsuzlukları bir gerileme ve bozulmadan ziyade, yenilik ve değişimlere ayak uyduramama olarak niteleyen bu görüşe göre ihtiyaç duyulan şey medreselerin bir sistem olarak topyekûn gözden çıkarılması değil, sistemin önünü açmak ve gerekli değişiklik ve ıslahatları yapmaktır.

Yaşar Sarıkaya'nın ifadesiyle, "medrese sistemi, tarihi bağlam içerisinde düşünüldüğünde XVII. asra kadar yeterli ve geçerli, ancak bu yüzyıldan sonra 'yenilenmeye' ve gelişmeye muhtaç bir sistemdi. Bir başka ifadeyle medresede 'bozulma' veya gerileme" değil, geleneği koruma uğruna yeniliklere ve değişime (yani çağa) 'intibak edememe' sorunu vardır."¹⁵⁶ Yaşanan olumsuzlukları bir gerileme ve bozulmadan ziyade, yenilik ve değişimlere ayak uyduramama olarak niteleyen bu görüşe göre ihtiyaç duyulan şey medreselerin bir sistem olarak topyekûn gözden çıkarılması değil, sistemin önünü açmak ve gerekli değişiklik ve ıslahatları yapmaktır. Benzer görüşü savunanlar ıslahat faaliyetlerinin gerekçesi olan kural dışı uygulamaları ve olumsuzlukları medreselerdeki bozulmanın ve gerilemenin başlangıcı kabul edip, medreseleri altı asırlık birikim ve kazanımları bağlamından koparılıp parçacı bir bakış açısıyla ele almak, ilaveten mukayese ve değerlendirmeleri eşdeğer olmayan eğitim kurumları üzerinden gerçekleştirmeye çabalamak sağlıklı sonuçlara ulaşmayı engelleyen yaklaşımlardır.¹⁵⁷

Mustafa Gündüz de *Osmanlı Eğitim Mirası* adlı çalışmasında, literatürde 16. yüzyıldan sonra Osmanlı medreselerinin gerilediğine ilişkin bilgilerin büyük bir kısmının erken Cumhuriyet dönemi ideolojik tarihçiliğinin kurbanı olduğunu iddia ederek, oluşturulmaya çalışılan görüşün yeni rejimi meşrulaştırmak ve bir devri-sabık yaratma saik ile üretilmiş önyargı ve tahrifattan ibaret olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, medrese konusunda eleştirilen durumların hiçbirisi hakkında derinlemesine yapılmış özgün araştırmalar bulunmamaktadır ve hatta konu, henüz Türkiye de bu saha üzerine çalışan akademisyenlerin düşünce ve sorgulama menzili içine gerçek anlamda girmemiştir.¹⁵⁸ Fahri Ünan ise Osmanlı medreselerinin görevlerini layıkı ile yerine getirip getirmediği, ulemanın ilmi performansının yeterli olup olmadığının cevaplarının verilebilmesinin, ancak ve ancak medrese ve alimlerin tevarüs ettikleri ilmi anlayış ve

¹⁵⁵ Yaşar Sarıkaya, *Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi*, s.34

¹⁵⁶ Yaşar Sarıkaya, *Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi*, s.34

¹⁵⁷ Hasan Yıldız, *Osmanlı Medreselerini İslah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme, VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2019), s. 407

¹⁵⁸ Mustafa Gündüz (haz.), *Osmanlı Eğitim Mirası*, 2. Basım, (İstanbul: Doğu Batı yayınları, 2015), s.47-51

zihniyetin doğru bir şekilde tanımlanabilmesi ve buna referans ile değerlendirildiğinde mümkün olabileceğini ifade etmektedir.¹⁵⁹

Osmanlı medreselerinin 16. asırdan sonra bozulmaya/gerilemeye başladığı tezine karşı çıkan reddiyeci akımın konu hakkındaki tartışmaları yeni bir düzeye taşınması muhtemel gözükmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, reddiyeci ekolün oluşturduğu literatür konuyu karşılaştırmalı olarak ele almak bakımından önemli olduğu kadar henüz olgunluğa erişmekten uzak olduğu değerlendirilmelidir ve tezlerinin yeni araştırmalarla desteklenmesi gerektiği aşikardır. Konuya dair her iki tarafın da öne sürdüğü görüş, iddia ve tezler tutarlı bir metodolojik yöntem rehberliğinde yeniden gözden geçirilmeye muhtaçtır.

Osmanlı Medreselerinde sorunlar dönemi

Osmanlı düşünürleri yazdıkları nasihatname ve layihalarda sadece genel geçer, zamandan münezzehe kavramlar ve ilkeleri tekrar etmekle yetinmiyor aynı zamanda devrin devlet yönetiminde yaşanan aksaklıkları ve çözüm önerilerini cesaretle fakat büyük bir hassasiyet içinde dile getiriyorlardı. XVI. asrın sonlarına doğru Osmanlı devlet piramidinin tüm kademelerindeki sorunlar şiddetle tartışmaya açılırken İlmiye sınıfına dair eleştiriler ise makamın Osmanlı devlet meşruiyetindeki seçkin ve kutsal konumu sebebiyle daha nazik ve temkinli yapılmıştır. Bu sebeple diğer sınıflar için yapılan ıslahat önerilerinden farklı olarak İlmiyeye yönelik ıslahat fikirleri ulemanın yetkisini ve saygınlığını arttırma yönünde olmuştur. Bununla beraber, bu yönde yapılan düzenlemeler İstanbul ulema ailelerinin daha da güçlenip tüm teşkilat üzerinde hakimiyet sağlamalarına yol açmıştır.¹⁶⁰

Osmanlı ilmiye teşkilatındaki aksaklıklara dair ilk eleştiriler XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kroniklerinde yer almaya başlamıştır.¹⁶¹ Neşri, Aşıkpaşazade ve Oruç Beğ yazdıkları eserlerde alimlerin müstakilen ilimle iştigal etmek yerine, giderek *kanun-ı kadim*'e aykırı olarak mevki, ün ve zenginlik peşine düştüklerini, rüşvete yöneldiklerini dile getirmişlerdir.¹⁶² XVI. yüzyılın ortalarından itibaren de alışagelmış düzenin bozulmaya başladığını fark edip, düzenin yeniden ihyası için reform önerileri içeren Nasihatnameler kaleme alan bir kısım Osmanlı bürokrat ve uleması yine kendinden önceki nesil "Gelenekçi Reformcular" ailesinin misyonunu devam ettirmişlerdir.¹⁶³

Bu asrın önemli yazarlarından Lütfi Paşa(ö.1564) *Asafname* adlı eserinde Müderris ve Ulema sınıfının çoğunluğu yeni oluşmakta olan kariyer sistemi içinde birbirleriyle haset üzere olduklarından bahsetmektedir. Çözüm yolu olarak da hükümdara rekabet halindeki tarafları değil, ulemanın başını dinlemesini tavsiye etmektedir.¹⁶⁴ Ulema sınıfı içinden gelen Taşköprüzade Ahmed Efendi de 1540'larda yazdığı eseri *Şakayık un-Numaniyye* de medresede genel olarak ilim seviyesinin düşmeye başladığından şikayet ederek, matematik ve mantık gibi akli ilimlere karşı eski itibarın kaybolduğunu, ulemanın basit el kitaplarını okuduktan sonra kendilerini yetiştirmiş addettiğini söylemektedir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Fahri Ünan, Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler, *Türkiye Günlüğü*, 30, (1994), s.50

¹⁶⁰ Mert Can Erdoğan, XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Nasihatnamelerinde Ulema-Ümera İlişkinine Yönelik Eleştiri ve Öneriler, *Osmanlı Medreseleri*, (ed). Fuat Aydın vd., (İstanbul : Mahya Yayıncılık, 2018), s.690.

¹⁶¹ *Neşri Tarihi*, haz.Mehmet Altan Köymen ve Faik R. Unat, (Ankara:TTK, 1987) s. 337 ,ve *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk,(İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014), s. 33,ve *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız,(İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015), s. 76

¹⁶³ İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye Yazarlarına Göre Yönetim ve Toplum*, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2016), s.53-57

¹⁶⁴ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler, s.275

¹⁶⁵ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler, s.275

Gelibolulu Mustafa Ali (ö.1600) ise Kühü'l Ahbar adlı nasihatnamesinde medreselerde görülen ihmalkârlığın ve liyakatsizliğin sebebini *mevalizadelerin* (küçük yaşlarda ilmi paye verilen ulema çocukları) etkin konum almaya başlamalarına bağlarken, 1581 de kaleme aldığı ve ilmiye sınıfını kapsamlı olarak irdelediği Nushatü's-Selatin adlı eserinde de ilmiyedeki adam kayırmacılığa, liyakatsizliğe ve makam için verilen rüşvetlere dikkat çekmektedir. Gelibolulu Mustafa yine aynı eserinde ulema taifesinin teşrifat ve protokol meseleleri gibi tali konuları kendilerine sorun ederek aralarında anlaşmazlıklara sebep olduklarını, oysa asıl görevlerinin uzun zamandır tıkanmış bulunan yeni eserler telif etme yolunun açılması olduğunu zikretmektedir. Yine medreselerde nitelikli müderris olmadığından derslerin yapılamadığını ilmi yeterliliği olanların da ayda bir medreseye uğradığını bu sebeple medreselerde talebe bulunmadığını sitemkar bir dille anlatmaktadır. O kayırma ve rüşvet yoluyla göreve gelen bir takım kadı ve müderrislerin tek düşüncelerinin daha üst makamlara nasıl gelirden daha fazla kazanç elde edebiliriz olduğunu iddia etmektedir.¹⁶⁶

XVII. asrın tanınan müelliflerinden Koçi Bey de hem IV. Murat (1623-1640) hem de Sultan İbrahim (1640-1648) dönemlerinde yazmış olduğu birbirinin devamı olan iki risale ile adından oldukça çok söz ettirmiştir. Risalelerinde, geçmiş dönemlerde atalarının ilim ve ulemaya gösterdikleri hürmet ve itibarın, artık kalmadığından şikâyet ederek şimdiki ahvalde ilim ve âlimin durumunun perişan bir durumda olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca yine eski âlimlerin olgun, faziletli ve bilgili kişiler olduklarını, şimdiki gibi ün ve şatafatlı hayat sürme istekleri olmadığını ve tüm ömürlerini sadece ilim ve ibadet yapmakla ve devlete dua etmekle geçirdiklerini naklederek, gittikleri yerlerde doğruluk ve adaletle iş görerek halkı koruduklarından bahsetmektedir. Ayrıca kadıların sayılarının fazla olmasının ve bunlara verilecek görev olmaması dolayısıyla bekleme sürelerinin yarattığı olumsuzluklar üzerinde durmaktadır.¹⁶⁷ Katip Çelebi, medreselerdeki bozulmanın nedenleri olarak, beşik ulemalığı sitemini, müderrislerin medreselerde gerektiği gibi ders vermemelerini, akli ilimlerin medreselerin programında çıkarılmasını, toplumsal yapıdaki bozulmanın medreselere yansımalarını ve müderrislerin dünyalık isteklerinin artışının etkili olduğunu ileri sürmektedir.

Yine aynı yüzyılının dikkat çeken münevverlerinden Katip Çelebi (ö. 1657) de, *Keşfü'z-zunun* adlı eserinde ilk dönemlerin liyakat sahibi alimlerinin kendilerini hem şer'i hem de akli ilimler konusunda iyi yetiştirdiklerini, şimdi ise medreselerde sadece şer'i ilimlere yer verildiğini, akli ilimlerin bazı ulema tarafından yasaklandığını, bu suretle de ilmi verimin azaldığını, yeterince eser yazılmadığını dikkat çekmektedir. En üst düzeydeki ilim adamlarının bile kifayetsizliğinden bahsetmektedir. Müellif, *Mizanü'l-Hak* isimli risalesinde de fikri ve sosyal sorunlara cesur ve eleştirel bir zihniyetle yaklaşmış, Hristiyan ilahiyatının hilafına İslam şeriatının hiçbir zaman akli ilimleri reddetmediğini savunmuştur.¹⁶⁸ Çelebi, İslam'ın akli ilimlere önem vermesine rağmen Osmanlı Medreselerinde akli ilimlere yeterince yer verilmemesini eleştirmektedir.

Sonuç

Osmanlı medreseleri üzerine yapılan incelemeden, XVI ve XVII yüzyılda medreselerde işleyiş açısından sorunların yaşandığı, bu sorunların dönemin ilim adamları tarafından fark edildiği ve sorunların sebeplerine yönelik eleştirilerde buldukları anlaşılmaktadır. Dönem yazarları sorunları genellikle kanun-u kadimde yapılan değişikliklere, medrese sistemindeki kayırma ve

¹⁶⁶ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler, s.276-277. Gelibolulu Mustafa Ali, Nasihatü's-Selâtin, v.21a.

¹⁶⁷ Kayhan Atik, XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler, Bilig-14/Yaz, (2000), s.37-39. Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, S. 95. (1997).

¹⁶⁸ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler, s.281-282. Katip Çelebi, Mizan'ül Hak Fi İhtiyar-il Ahakk, s. 147.

iltimaslara, müderrislerin üst makamlara gelmek için yaptıkları hukuksuz uygulamalara dayandırmaktadırlar. Dönem eserleri yoğunlukla eski kurallara dönemin bozulmanın önüne geçeceği fikrini paylaşmaktadırlar.

XVI ve XVII kaynakların incelendiğinde medreseler için köklü yeniliklerin yapılması veya yeni bir dönüşüme gidilmesi gibi herhangi bir önerinin getirilmediği görülmektedir. Bu kaynaklar medreseler üzerine yeni bir anlayışla bakan ve çözüm önerileri geleneksel olana dönmeyi tavsiye eden bir yapıya sahiptirler. Bu bağlamda bozulma nedenleri olarak benzer uygulamaları görmekte ve benzer sonuçlara ulaşmaktadırlar. XVI yy ilim adamları daha çok akli bilimlerin programlardan çıkartılması ve medreselerdeki usulsüzlükler üzerinde dururken XVII ilim adamları ise buna ek olarak yaygınlaşan rüşveti, toplumsal yapıdaki bozulmaların medreseye sirayet etmesini, müderrislerin dünya malına aşırı tamahkâr olmaları gibi nedenleri görmektedirler. Ayrıca bu dönemde hazırlanan raporların genelde var olan sorunu tespit etmeye yönelik olduğu çözüm önerileri üzerine odaklanmadı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, 30.baskı, (Ankara: Pegem Akademi, 2018)
- Aşıkpaşaoğlu *Tarihi*, haz. Nihal Atsız,(İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015)
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergah Yay. 1983)
- Atik, Kayhan. “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilgi-14/Yaz*, (2000), s.31-54
- Aydın, Muhammed Şevki. “Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine”, *Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1987), s. 321-336
- Çelebi, İlyas. “*Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri*”, *Osmanlı* (ed.Güler Eren), c.V (1999), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.168-175.
- Erdoğan, Mert Can. “XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Nasihatnamelerinde Ulema-Ümera İlişkinine Yönelik Eleştiri ve Öneriler”, *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, (ed). Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018).
- Gelibolulu Mustafa Ali. *Siyaset Sanatı: Nushetü's-Selatin*. Haz., Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2015.
- Gökbilgin, Tayyib. “XVII. Asırda Osmanlı Devletinde Islahat, İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi”, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Gündüz, Mustafa (haz.). *Osmanlı Eğitim Mirası*, 2. Basım, (İstanbul: Doğu Batı yayınları, 2015).
- İnalçık, Halil. *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*,3. Baskı. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı İlmiye Sınıfı Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7-8 (1988), s.273-284.
- Katip Çelebi Katip Çelebi, *Mizan'ül Hak Fi İhtiyar-il Ahakk*, İstanbul. 1870. s. 147.
- Kazıcı, Ziya. “Osmanlı eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler”, *Osmanlı*, (ed.Güler Eren), c.V (1999), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.161-167.
- Koçi Bey Risalesi*. Haz. Zuhuri Danışman. İstanbul: MEB Yay. 1997
- Kozan, Ali ve Ayşe Çekiç, “Osmanlı Devletinin İlk Medresesi Sorunsalı” , (*Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Sempozyumu-III'nda sunulan bildiri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Mart25-27, 2016), s.2133-2143
- Lütfi Paşa, *Asafname*, Haz. Ahmet Uğur. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.)
- Neşri Tarihi*, haz.Mehmet Altan Köymen ve Faik R. Unat, (Ankara:TTK, 1987)
- Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk,(İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014)
- Özçelik, İsmail. *Devlet-i 'Aliyye Yazarlarına Göre Yönetim ve Toplum*, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2016)

- Saydam, Abdullah. *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 3.baskı (İstanbul: Kitabevi, 2017)
- Sarıkaya, Yaşar. “Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, No:3, (1999), s.23-39
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi. *Eş-Şakâ'ıku'n-Nu'Mâniyye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Haz. Muhammed Hekimoğlu. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2019.)
- Taşdemirci, Ersoy. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı.3 (1989), s.519-532
- Ünan, Fahri. “Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, 30, (1994), s.49-57
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, (TTK Yayınları: Ankara 2014)
- Yakupoğlu, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, (2006).
- Yıldız, Hasan. “Osmanlı Medreselerini İslah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2019), s. 407-445
- Zengin, Zeki Salih. “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s.401-409